

УДК (UDC) 930.1+94] (477.73) «18/19» (092)
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.2\(46\).715](https://doi.org/10.33782/eminak2024.2(46).715)

M.M. ARKAS AND PRESERVATION OF HISTORICAL MEMORY OF T.H. SHEVCHENKO (LAST QUARTER OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY)

Serhiy Svitlenko

Dnipro Branch of the Shevchenko Scientific Society (Dnipro, Ukraine)

e-mail: svitlenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is the historical reconstruction of the versatile activity of M.M. Arkas with the preserving of the historical memory of T.H. Shevchenko in the last quarter of the 19th – early 20th century.

The scientific novelty. A conceptual analysis of the issue is performed; the genesis of M.M. Arkas' interest in the figure of T.H. Shevchenko under controversial social and political factors is shown. It is proved that in the activity of M.M. Arkas, the perpetuation of T.H. Shevchenko's image in the historical memory was an organic triune process within the framework of Ukrainian national culture; its meanings and structure, in particular, three main areas, are determined. The connection between the intellectual memorialization of the historical memory of T.H. Shevchenko with the way of thinking, value views, ideals, orientations, and traditions of conscious Ukrainians is shown.

Conclusions. Preserving the historical memory of T.H. Shevchenko became an important content of M.M. Arkas' life and activity under the unfavorable historical conditions of the Russian imperial regime and the ideological influence of Ukrainian patriotism. Perpetuation of the historical memory of Kobzar in the activities of M.M. Arkas was carried out using modi of Ukrainian enlightenment activity – markers of his Ukrainian national consciousness and identity.

The main meanings and areas of honoring Kobzar's personality in the intellectual activity and public practices of M.M. Arkas became a means of musical and theatrical art, popular historical narrative, and public educational activities. Being a sincere Ukrainian patriot, M.M. Arkas played a key role in initiating the phenomenon of Shevchenko's anniversary in Mykolaiv. That showed itself in the activities of Ukrainian circles and Mykolaiv 'Prosvita' in 1902-1909. The imperial regime, in several different ways, resisted the perpetuation of the bright image of Kobzar. The tradition of honoring the historical memory of T.H. Shevchenko in Mykolaiv, laid by M.M. Arkas, had followers and became a sign of an irreversible mental break with the 'united Russian world' in the circles of conscious Ukrainians, contributed to its consolidation, and the establishment of national consciousness and identity.

Keywords: Kobzar, national consciousness, national identity, Ukrainian patriotism, Ukrainian culture, Shevchenko's anniversary, Mykolaiv 'Prosvita'

М.М. АРКАС І ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО Т.Г. ШЕВЧЕНКА (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ 19 – ПОЧАТОК 20 СТ.)

Сергій Світленко

Наукове товариство імені Шевченка, Дніпровський осередок (Дніпро, Україна)

e-mail: svitlenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>

АНОТАЦІЯ

Мета статті полягає в історичній реконструкції різнобічної діяльності М.М. Аркаса у справі збереження історичної пам'яті про Т.Г. Шевченка в останній чверті 19 – на початку 20 ст.

Наукова новизна. Здійснено концептуальне осмислення теми, показано генезу інтересу М.М. Аркаса до постаті Т.Г. Шевченка за контроверсійних суспільно-політичних чинників. Доведено, що увічнення в історичній пам'яті образу Т.Г. Шевченка являло собою в діяльності М.М. Аркаса органічний триєдиний процес у межах українського національного культурництва, виявлено його смисли, структуру, зокрема три основні напрями. Вказано на зв'язок інтелектуальної меморіалізації історичної пам'яті про Т.Г. Шевченка з образом мислення, ціннісними поглядами, ідеалами, орієнтаціями, традиціями свідомого українства.

Висновки. Збереження історичної пам'яті про Т.Г. Шевченка стало важливим змістом життя та діяльності М.М. Аркаса за несприятливих історичних умов російського імперського режиму та світоглядного впливу українського народолюбства. Увічнення історичної пам'яті Кобзаря у діяльності М.М. Аркаса здійснювалося модусами українського культурництва – маркерами його української національної свідомості й ідентичності.

Основними смислами та напрями вшанування особистості Кобзаря в інтелектуальній діяльності та громадських практиках М.М. Аркаса стали засоби музично-театрального мистецтва, популярного історичного наративу та громадської просвітянської діяльності. Як щирий український патріот М.М. Аркас відігравав ключову роль у започаткуванні феномену Шевченківських роковин у Миколаєві. Це відбивалося у діяльності українських гуртків і Миколаївської «Просвіти» періоду 1902-1909 рр. Імперський режим чинив всілякий спротив увічненню світлого образу Кобзаря. Традиція вшанування історичної пам'яті Т.Г. Шевченка у Миколаєві, закладена М.М. Аркасом, мала послідовників і стала ознакою необоротного ментального розриву з «єдиним російським світом» у колах свідомого українства, сприяла його консолідації, утвердженню національної свідомості та ідентичності.

Ключові слова: Кобзар, національна свідомість, національна ідентичність, українське народолюбство, українське культурництво, Шевченківські роковини, Миколаївська «Просвіта»

Вступ

На сучасному етапі історії України особливої актуальності набувають питання консолідації української модерної нації, утвердження національної ідентичності та свідомості. У цьому контексті потребують ретельного осмислення історичні традиції свідомого українства стосовно формування пантеону національних героїв, які діяли у складних умовах української бездержавності та російського імперського режиму. До плеяди українських діячів, які стали провісниками вільної

України, по праву належить великий український поет, художник і мислитель Т.Г. Шевченко, постать якого стала символом боротьби українців за національне та соціальне визволення. Тому культ Кобзаря природно формувався «знизу» в прошарку свідомого українства вже у другій половині 19 – на початку 20 ст. Цей феномен проявлявся і в південноукраїнському регіоні, який російська імперська ідеологія та політика прагнула і в минулий час, і безуспішно силиться дотепер пов'язати путами проєкту «Новоросія»¹.

Розгляд даної теми заслуговує на увагу з погляду на актуальність етнонаціональної проблематики та наукової критики російського історичного міфу про південну Україну як питому частину імперського простору, про «Новоросію», де, як і на Донбасі, нібито «зроду старої України не було»². У сучасному українському історіописанні вже розглядали процес ідеологічного привласнення регіону Південної України російським імперським режимом в останній третині 18 – на початку 19 ст.³ Як зазначала В.С. Шандра, в 19 ст. відбулось «адміністративне й культурне зросійщення регіону», а «російська культурна традиція, мова й освіта ставали тут домінуючими». Проте «жорсткої централізації та повного зросійщення» не трапилося⁴. Це виявилось в місті Миколаїв, де за результатами Всеросійського перепису населення 1897 р. на 92 012 загальної кількості мешканців проживало лише 6 780 українців (8,46% населення міста). Однак навіть представники аристократії, як М.М. Аркас, вже не кажучи про репрезентантів інтелігенції, учнівської молоді, робітництва та селянства, виявляли інтерес до української історії, культури та освіти, ставали свідомими українцями. І це за умов заборон та обмежень у краї стосовно української культури, освіти та науки з боку імперського режиму. До того ж українська націотворча база в цьому регіоні Степової України була досить потужною, бо українці за матеріалами того ж перепису склали 1 462 039 осіб із 2 733 612 загального числа населення, або 53,48%⁵.

Представлена тема містить матеріал для поглибленого вивчення української націотворчої проблематики та дозволяє спростувати імперську міфотворчість, а це має як теоретичне, так і прикладне значення.

Огляд літератури

У новітньому українському історіописанні постать М.М. Аркаса вже привертала увагу дослідників. Такі автори, як Т.В. Березовська⁶, Т.В. Бундюченко та В.П. Шкварець⁷, В.О. Жадько⁸, Т.В. Кравець⁹, В.Г. Сарбей¹⁰, І.М. Старовойтенко¹¹,

¹ Див.: Турченко Г., Турченко Ф. Проєкт «Новоросія»: 1764-2014. Ювілей на крові. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. 116 с.

² Лукінюк М. Обережно: міфи!: спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2012. С. 209-212; Брехуненко В. Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле. Київ, 2017. С. 21-30.

³ Нариси з історії освоєння Південної України XV-XVIII ст.: колект. монографія / за ред. О. Репана; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ: К.І.С., 2020. С. 11-48.

⁴ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2003. С. 248, 249.

⁵ Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. Київ: ДНВП «Картографія», 2001. С. 24.

⁶ Березовська Т.В. Історичний портрет Роду Аркасів. Миколаїв, 2005. 215 с.; Березовська Т. Микола Аркас у вимірі між професіоналізмом та патріотизмом. *Краєзнавство*. 2013. № 1. С. 55-61.

⁷ Бундюченко Т.В., Шкварець В.П. Аркас Микола Миколайович. Шануємо пам'ять патріота України /

О.П. Тригуб¹², В.І. Ульяновський¹³, О.М. Чеботаєва¹⁴, В.П. Шкварець¹⁵, Н.Г. Шарата та С.І. Якименко¹⁶ й інші плідно вивчали питання світогляду, творчого доробку та діяльності М.М. Аркаса. У цьому контексті історики певною мірою торкалися й шевченкознавчої компоненти у його інтелектуальній спадщині. Так, тема «Тарас Шевченко і Микола Аркас» стала об'єктом змістовної наукової статті В.О. Жадька¹⁷. Втім пізнавальний потенціал даного сюжету не вичерпаний. І тут є суттєвим не тільки прирощення фактичного матеріалу, а і його концептуальне осягнення. Про це свідчать і сучасні дослідження життя та діяльності М.М. Аркаса в історіографічному ракурсі¹⁸. Сприятимуть подальшій розробці зазначеної теми важливі публікації першоджерел¹⁹, актуалізація недостатньо досліджених матеріалів української преси початку 20 ст., особливо газети «Рада», та залучення маловідомих архівних документів.

Мета даної статті полягає в історичній реконструкції різнобічної діяльності М.М. Аркаса у справі збереження історичної пам'яті про Т.Г. Шевченка в останній чверті 19 – на початку 20 ст. *Ключовими завданнями цієї розвідки* є системний розгляд шевченкознавчої компоненти у творчій діяльності М.М. Аркаса у трьох ракурсах: музично-театральному, історичному популяризаторському та громадському просвітянському.

за ред. В.П. Шкварця. Миколаїв: Іліон, 2012. 238 с.

⁸ Жадько В.О. Вплив Марка Кропивницького на драматичну творчість Миколи Аркаса: народження опери «Катерина». *Гілея: збірник наукових праць*. 2010. Вип. 32. С. 31-39.

⁹ Кравець Т.В. Зміст та основні ідеї «Історії України-Русі» М.М. Аркаса. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: зб. наук. праць. Серія: Історичні науки*. 2009. Вип. 28. С. 172-182.

¹⁰ Сарбей В.Г. Микола Аркас і його «Історія України-Русі». *Аркас М.М. Історія України-Русі / вступ. слово і комент. В.Г. Сарбея*. Факс. вид. Київ: Вища школа, 1990. С. 3-43; *Сарбей В.Г. М.М. Аркас і його «Історія України-Русі»*. *Український історичний журнал*. 1990. № 7. С. 100-113.

¹¹ Старовойтенко І. «Історія України-Русі» М. Аркаса у світлі відгуків та рецензій початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2009. № 1 (484), січень-лютий. С. 102-116.

¹² Тригуб О. Аркасівська перлина (сторінки історії села Стара Богданівка). *Краєзнавство*. 2013. № 1 (82). С. 61-68.

¹³ Ульяновський В. Українська ідея Миколи Аркаса: попередні нотатки з епістології. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*. Львів, 1995. Вип. 2. С. 111-129.

¹⁴ Чеботаєва О. М.М. Аркас: аспекти культурної ідентифікації. *Краєзнавство*. 2018. № 1. С. 102-108.

¹⁵ Шкварець В.П. Микола Миколайович Аркас: Життя. Творчість. Діяльність. Миколаїв; Одеса, 2002. 254 с.

¹⁶ Шарата Н. Зміст та особливості діяльності Миколаївської «Просвіти» під керівництвом М.М. Аркаса. *Аркасівські читання: матеріали наук. конференції, 27-28 квітня 2012 р.* Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2012. С. 29-32; *Якименко С.І., Шарата Н.Г.* Педагогічні погляди та громадсько-просвітницька діяльність М. Аркаса. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2014. 232 с.

¹⁷ Жадько В.О. Безсмертя, осяне віфлєемською зіркою Різдва: Тарас Шевченко і Микола Аркас. *Пам'ять століть: Історичний науковий та літературний журнал*. 2009. № 1/2. С. 112-129.

¹⁸ Ляшук Ю.А., Шкварець В.П. Історіографія Миколи Миколайовича Аркаса в контексті життєпису творчості та діяльності / за ред. В.П. Шкварця. Миколаїв: Іліон, 2012. 145 с.; *Караульна О., Покуль Г.* М. Аркас в українській історіографії. *Аркасівські читання: матеріали наук. конференції, 27-28 квітня 2012 р.* Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2012. С. 16-18.

¹⁹ Жадько В.О. Микола Аркас: Катерина: опера: текст і клавір, рецензії, листування. Київ: СПД Жадько В.О., 2008. 856 с.; «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906-1909 роки / упорядк., вступ. та комент. *Інни Старовойтенко*. Київ: Темпора, 2009. 344 с., іл.

ЗАРОДЖЕННЯ ІНТЕРЕСУ М.М. АРКАСА ДО ПОСТАТІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА: ІСТОРИЧНІ УМОВИ ТА СВІТОГЛЯДНІ ЧИННИКИ

Помітну роль у збереженні історичної пам'яті про Т.Г.Шевченка в південноукраїнському краї, особливо в Миколаєві, належала Миколі Миколайовичу Аркасу (1852 (1853)-1909). Народився М.М.Аркас в аристократичній заможній родині. Батько – Микола Андрійович (1816-1881) – мав грецькі етнічні корені, став адміралом, генерал-ад'ютантом, головним командиром Чорноморського флоту, Миколаївським військовим губернатором (1871-1881), а мати – Софія Петрівна Аркас (у дівоцтві – Богданович) – походила з українського козацького роду та прищеплювала сину любов до народної фольклорно-етнографічної спадщини українства²⁰.

Син перейняв у батька низку важливих якостей, таких як енергійність, рішучість, відповідальність та організаторські здібності, проте не поділяв прагнення свого панотця залучити його до служби на російському флоті. Така життєва перспектива не сходилася з українським світоглядом М.М.Аркаса. Його формування відбувалося спочатку в стінах Одеської гімназії, де працювали викладач історії, ідейний очільник Одеської української громади Л.А. Смоленський і громадівець, учитель музики П.І. Ніщинський; а потім у Новоросійському університеті в Одесі. У студентські роки М.М.Аркас товаришував з М.Л. Кропивницьким, який у 1872 р. написав п'єсу «Невольник» на сюжет поеми Кобзаря «Сліпий». Тоді М.М.Аркас вже свідомо зацікавився особистістю Т.Г. Шевченка, його спадщиною²¹.

І справа не тільки в знайомстві з окремими особистостями, а у громадівському середовищі, до якого був близький молодий М.М. Аркас. Адже Одеська українська громада налічувала понад 90 учасників. Уже наприкінці 1870-х рр. одеські громадівці започаткували в місті традицію вшанування Шевченківських роковин. На засідання української громади запрошувалися М.Л. Кропивницький та артисти його театральної трупи, зокрема брати Тобілевичі²². Документи канцелярії Миколаївського військового губернатора засвідчують, що українські артисти перебували під негласним поліцейським наглядом і їхні приїзди до Миколаєва перебували у полі зору карально-охоронних органів²³.

На іншому суспільно-політичному полюсі перебував батько Миколи – М.А.Аркас, який, обіймаючи посаду Миколаївського військового губернатора, підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ і водночас до 1874 р. Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору, а з 1879 р. – Одеському

²⁰ Микола Аркас. *Рада*. 1909. 15 марта (28 березіля). № 61. С. 1; Останні дні Аркаса. *Рада*. 1909. 20 марта (2 квітня). № 65. С. 1; Грек із душею українця. Микола Аркас – історик, композитор, поет, просвітянин. Біобібліограф. нарис / бібліограф- уклад. Л.П. Яременко. Київ, 2004. С. 10. URL: <http://biography.nbu.gov.ua/data/data/bibliogr/1655.pdf>

²¹ Останні дні М. Аркаса. *Рада*. 1909. 20 марта (2 квітня). № 65. С. 1; Жадько В. Безсмертя, осяяне віфлеємською зіркою різдва... С. 112-114; Сарбей В.Г. Микола Аркас і його «Історія України-Русі». Аркас М.М. Історія України-Русі / вступ. слово і комент. В.Г. Сарбея. Факс. вид. Київ: Вища школа, 1990. С. 8.

²² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Відділ рукописів. Ф. Х. Спр. 18150. Арк. 3-4зв.; Єзунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років. Спомини. *За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*. [Київ]: Державне видавництво України, 1928. Кн. 2. С. 189, 192.

²³ Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 356 «Канцелярія Миколаївського військового губернатора». Оп. 1. Спр. 229. Арк. 1-4; Спр. 383. Арк. 7, 8.

Тимчасовому генерал-губернатору²⁴. Належачи до регіональної влади, М.А. Аркас опікувався питаннями цензурної заборони виконання українських пісень у громадських місцях та обмежень стосовно українських драматичних п'єс²⁵.

Адміністративно-поліцейські та цензурні стримування й заборони були неприйнятні М.М. Аркасу. У протистоянні з батьком він вдавався до народолюбних демонстративних вчинків. За часів шкільних і студентських канікул одягався у народний одяг, прямував до селян на поле або на ферму, товаришував з селянськими хлопцями. Будучи студентом, він вирішив у традиціях українських народолюбців узяти шлюб з простою селянською дівчиною. Батько завадив цьому наміру та наполіг на його одруженні з донькою військово-морського офіцера Ольгою Шишкіною. Щоправда, шлюб видався щасливим, дружина поділяла демократичні та патріотичні ідеали М.М. Аркаса²⁶.

Про загальну гнітючу суспільно-політичну атмосферу в країні, зокрема у Миколаєві, після прийняття сумнозвісного Емського указу 1876 р., свідчать матеріали фонду канцелярії Миколаївського і Севастопольського військового губернатора, що зберігаються у Державному архіві Миколаївської області. Дослідницький інтерес становить «Циркуляр Головного управління у справах друку про правила вживання української говірки. Листування з поліцмейстером про дозвіл антрепренеру постановки українських п'єс»²⁷. Серед цих джерел є рапорт миколаївського поліцмейстера до Миколаївського військового губернатора від 23 травня 1882 р. про те, що антрепренер Т. Чернишов, який прибув до Миколаєва з Одеси, клопотався отримати дозвіл для постави в театрах міста вистав, у тому числі «Назар Стодоля» Т.Г. Шевченка. У відповідь сповістили, що дозволяються до постановки «малоросійські п'єси», санкціоновані цензурою²⁸.

Хоча М.М. Аркас був змушений за наполяганням батька обіймати посаду спочатку ад'ютанта Морського міністерства, а згодом чиновника особливих доручень, він не зробив чиновницьку кар'єру. Після відставки М.М. Аркас служив почесним мировим суддею з 1892 р. і до кінця життя²⁹. Його життєвим покликанням виявилась громадська діяльність, розробка різних аспектів українознавства, а особливо шевченкознавства, що впливала з його українського народолюбного світогляду.

До того ж глибокий інтерес М.М. Аркаса до постаті Т.Г. Шевченка мав родинні витоки. Адже український поет знав родину Аркасів, підтвердженням чого є його лист до троюрідного брата Варфоломія Шевченка від 2 грудня 1860 р. М.М. Аркас високо цінував твори «Великого Тараса», його особистість. Тому день народження

²⁴ Ibid. Опис 1. [Вступ]. С. 1.

²⁵ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914). Зб. докум. і матер. / відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 146.

²⁶ Березовська Т. Микола Аркас у вимірі між професіоналізмом та патріотизмом... С. 56; Грек із душою українця... С. 10-11; Сарбей В.Г. М.М. Аркас і його «Історія України-Русі». *Український історичний журнал*. 1990. № 7. С. 102.

²⁷ Державний архів Миколаївської області. Ф.230 «Канцелярія Миколаївського і Севастопольського військового губернатора». Оп. 1. Спр. 10885 «Циркуляр Главного управления по делам печати о правилах употребления украинского наречия. Переписка с полицмейстером о разрешении антрепренеру постановки украинских пьес». Арк. 1-13.

²⁸ Ibid. Спр. 19885. Арк. 3.

²⁹ Останні дні М. Аркаса. *Рада*. 1909. 20 марта (2 квітня). № 65. С. 1.

Кобзаря в родині Аркасів святкували особливо урочисто. Якщо родина перебувала у родинному маєтку в селі Богданівка, то до свята залучали місцевих селян і дітей³⁰.

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ М.М.АРКАСОМ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ Т.Г.ШЕВЧЕНКА ЗАСОБАМИ МУЗИЧНО-ТЕАТРАЛЬНОГО ЖАНРУ

Як і Т.Г.Шевченко, М.М.Аркас належав до українських народолюбців, які збирали, вивчали та знали народну пісню та фольклор. Разом із дружиною Ольгою і донькою Оксаною він збирав народні пісні, легенди, прислів'я та приказки, об'їжджаючи села Миколаївщини, які розкинулися неподалік від родинних маєтків Аркасів – Христофорівки та Богданівки. Такі ж пошуки тривали і в селах Полтавщини та Херсонщини, де Аркаси записали з народних вуст 400 пісень. М.М.Аркас поклав частину з них на ноти. Він знав українські пісні, співав сам і використав у своєму доробку³¹.

Очевидно, саме захоплення усною народною творчістю привело М.М.Аркаса до задуму популяризувати поетичну спадщину Т.Г.Шевченка засобами музично-театрального жанру. З цією метою він написав лібрето та музику до опери «Катерина» (1890) за однойменною поемою Кобзаря, створивши першу українську ліричну народно-побутову оперу³². Шлях опери М.М.Аркаса до глядача був дуже нелегким, бо рукопис твору пролежав у цензурних відомствах Москви та Києва декілька років. А вже 9 вересня 1891 р. Головне управління у справах друку повідомило Київському окремому цензоріві з іноземної цензури про заборону перевидання поеми Т.Г.Шевченка «Катерина»³³.

Лише 6 червня 1897 р. Головне управління у справах друку дозволило до друку рукопис опери в трьох діях «Катерина» М.М.Аркаса³⁴. У 1897 р. текст опери вдалося видати у Миколаєві коштом автора. 23 березня 1897 р. уривки музики з «Катерини» першими почули мешканці Миколаєва. Прем'єра ж опери відбулася в Москві 12 лютого 1899 р. на гастролях трупи М.Л.Кропивницького. Небачений успіх чекав на оперу в Києві, де влітку 1899 р. трупа М.Л.Кропивницького дала 10 вистав. Опісля впродовж п'яти років «Катерину» побачили та почули в Миколаєві, Одесі, Маріуполі, Луцьку, в інших регіонах імперії. Талановита опера подолала навіть австро-угорський кордон і досягла Львова. Історик В.Г.Сарбей влучно зазначав, що «“Катерина” – це відгук справжнього патріота на потребу створення національної опери для народної сцени»³⁵.

Російська цензура неодноразово піддавала оперу М.М.Аркаса ретельному розгляду. Так, 5 грудня 1898 р. начальник Головного управління у справах друку дозволив до показу на сцені оперу «Катерина», але вилучив наприкінці тексту фрагмент. Наступні цензурні дозволи твір М.М.Аркаса отримував 2 березня 1900 р.

³⁰ Жадько В. Безсмертя, осяяне віфлеємською зіркою різдва... С. 114.

³¹ Микола Аркас. *Рада*. 1909. 15 марта (28 березіля). № 61. С. 1; Жадько В. Безсмертя, осяяне віфлеємською зіркою різдва... С. 115-116.

³² Тригуб О. Аркасівська перлина (сторінки історії села Стара Богданівка)... С. 63.

³³ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії... С. 244.

³⁴ Тарас Шевченко і царська цензура. Збірник документів / упоряд. Іван Ковальов; підгот. тексту, стаття Ірини Брижіцької; комент. Ірини Брижіцької, Івана Ковальова, Олесь Федорука; наук. ред. Олесь Федорук. Київ: Критика, 2015. С. 271.

³⁵ Сарбей В.Г. Микола Аркас і його «Історія України-Русі». *Аркас М.М. Історія України-Русі*... С. 14; Жадько В. Безсмертя, осяяне віфлеємською зіркою різдва... С. 126-127.

та 18 серпня 1904 р.³⁶ Очевидно, саме опера «Катерина» зробила ім'я М.М. Аркаса відомим серед провідних українських діячів, до кола яких він увійшов улітку 1903 р. на всеукраїнському святі відкриття пам'ятника І.П. Котляревському в Полтаві³⁷.

М.М. АРКАС І ПЕРШІ ВІДЗНАЧЕННЯ ШЕВЧЕНКІВСЬКИХ РОКОВИН У МИКОЛАЄВІ: ВІД ГУРТКА ДО ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА»

На початку 20 ст. ім'я М.М. Аркаса передавалося із вуст у вуста як відомого в Миколаєві «щирого українця-народолюбця». У 1902 р. в місті сформувався невеликий гурток української молоді, головним авторитетом для якого був Микола Миколайович. Саме за його порадою, клопатами та допомогою у Миколаєві в дні роковин смерті Кобзаря улаштували Шевченківську виставку. Згодом у Народному будинку міста відбулося перше Шевченкове свято, на якому поставили «Назара Стодолю». І хоча святкування не вирізнялося бучністю, підготували його з великою любов'ю та щирістю³⁸.

22 лютого 1907 р. було засновано Миколаївську «Просвіту»³⁹. Ключова роль в організації товариства належала М.М. Аркасу, який ще 27 січня 1907 р. сповіщав свого однодумця, голову одеської «Просвіти» М.Ф. Комарова, що готується урочисте відкриття «Просвіти» в Миколаєві, і він дуже заклопотаний цією справою та впорядкуванням Шевченківських роковин⁴⁰. Під час урочистого відкриття Миколаївської «Просвіти» М.М. Аркас виголосив блискучу промову на захист права українського народу розвивати свою національну культуру. Засновник «Просвіти» згадав Т.Г. Шевченка як борця за народну справу, як зразок для наслідування та затаврував гнобителів геніального поета. З іменем Кобзаря був пов'язаний перший просвітянський захід у Миколаєві, що пройшов у вигляді великого літературно-музичного концерту на сцені місцевого театру. В ході святкування Шевченкових роковин у 1907 р. до складу Миколаївської «Просвіти» записалося понад 100 осіб⁴¹.

У своєму листі від 26 лютого 1907 р. М.М. Аркас поділився враженнями про Шевченківські урочистості з М.Ф. Комаровим. За його словами, 25 лютого 1907 р. справили привселюдну панахиду по українському поету в соборі, а після неї у помешканні «Технічного товариства» «тихенько» провели свято відкриття Миколаївської «Просвіти». На другому тижні посту миколаївські просвітяни сподівалися справити у театрі Шевченкове свято, яке мало складатися з чотирьох дійств: літературно-музичного концерту, другої дії «Катерини» М.М. Аркаса, третьої дії «Невольника» й апофеозу (живої картини та хору)⁴².

Місцеві можновладці не могли спокійно спостерігати за просвітянськими заходами, які стали привертати увагу молоді, робітників і селян⁴³. Очевидно, вже

³⁶ Тарас Шевченко і царська цензура... С. 271.

³⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки): наук.-попул. вид. Київ: Темпора, 2007. С. 76.

³⁸ Недоля П. Спогади про М.М. Аркаса. Рада. 1910. 13 марта (26 березіля). № 59. С. 1.

³⁹ Недоля П. В Миколаївській просвіті (Лист з Миколаєва). Рідний край. 1908. 7 березня. Число 9. С. 14.

⁴⁰ Сарбей В.Г. Микола Аркас і його «Історія України-Русі. Аркас М.М. Історія України-Русі... С. 26.

⁴¹ Ibid. С. 26-27.

⁴² Жадько В. Безсмертя, осяяне віфлеємською зіркою різдва... С. 126.

⁴³ Недоля. В Миколаївській просвіті (Лист з Миколаєва). Рідний край. 1908. 7 березня. Число 9. С. 14.

напередодні чергових Шевченківських роковин голова Миколаївської «Просвіти» М.М. Аркас відчув утиски з боку влади, про що він писав у листі В.М. Доманицькому в лютому 1908 р.⁴⁴

Але, незважаючи на несприятливу обстановку, 22 лютого 1908 р. миколаївські просвітяни святкували свою першу річницю. У вступній промові голова «Просвіти» М.М. Аркас розповів про діяльність товариства у 1907 р. і нагадав присутнім про гірке становище з будівництвом пам'ятника Т.Г. Шевченку. Під час святкового вечора, який проходив дуже гарно, на столі, де продавалися книжки, лежав лист для пожертвувань на пам'ятник Кобзарю, густо вкритий підписами присутніх. Так миколаївські просвітяни провели передплату та зібрали на монумент до 50 руб. А 26 лютого у приміщенні «Просвіти» відбулася панахида по Т.Г. Шевченку, де співав хор «Просвіти». Затим учасники заходу виконали Шевченків «Заповіт», піднявшись зі своїх місць⁴⁵. На першу річницю Миколаївської «Просвіти» з ініціативи М.М. Аркаса активним просвітянам вручили виготовлені жетони з Шевченковими словами: «Свого не цурайтесь»⁴⁶. 22 березня 1908 р. загальні збори Миколаївської «Просвіти» ухвалили з чистого прибутку від вечорів і вистав, відраховувати 5% на пам'ятник Т.Г. Шевченку від цього і до 1914 р.⁴⁷

У 1908 р. Миколаївська «Просвіта» розширила свою діяльність з популяризації імені Т.Г. Шевченка і на Херсон. Так, 14 і 15 квітня миколаївські просвітяни влаштували у Міській аудиторії дві вистави, зокрема «Катерину» М.М. Аркаса. З художнього боку постановка справила дуже добре враження на глядачів. Збір коштів з вистав ішов на спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченку в Києві.

У Миколаєві «Просвіта» мала завжди добрий успіх. Особливо гарно відбувалися літературні вечори поезії, на яких декламувалися твори Т.Г. Шевченка. До читання Шевченкових творів на цих поетичних вечорах залучалося чимало бажаючих⁴⁸.

У центрі уваги М.М. Аркаса завжди перебували твори Т.Г. Шевченка. Все своє життя він збирав шевченкіану для власної бібліотеки, фонд якої налічував близько 3 000 примірників і розміщувався у 14 величезних шафах. Одна лише українська література у цій книгозбірні нараховувала понад 1 000 томів. Цю національну спадщину М.М. Аркас знав досконало.

У родинному маєтку Христофорівка М.М. Аркас влаштовував для селян читання Шевченкового «Кобзаря». Він оповідав своїм слухачам історії про Запорозьку Січ, гайдамаччину тощо, декламуючи поетичні рядки з поем Т.Г. Шевченка⁴⁹. Влітку 1908 р. місцевий священник доніс про українознавчі уроки М.М. Аркаса. Довідавшись про це, царська адміністрація заборонила навчати дітей українською мовою⁵⁰.

⁴⁴ «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким... С. 95.

⁴⁵ Недоля. В Миколаївській просвіті (Лист з Миколаєва)... С. 14, 15; 3 життя «Просвіт». [Аркас М.] «Просвіта» у г. Миколаїв. Рада. 1908. 5 марта (18 березня). № 54. С. 3.

⁴⁶ Марцінковський І. Зі словом Тараса Шевченка понад століття. Слово Просвіти. 2013. 1-9 січня, № 1 (690). С. 3.

⁴⁷ Недоля. Миколаїв. Рідний край. 1908. 20 квітня. Число 15. С. 15.

⁴⁸ 3 життя «Просвіт». Миколаївська «Просвіта». Рада. 1908. 24 апріля (7 травня). № 94. С. 2; Марцінковський І. Зі словом Тараса Шевченка понад століття... С. 3.

⁴⁹ Останні дні М. Аркаса... С. 1; Жадько В. Безсмертя, осяяне віфлеємською зіркою різдва... С. 118, 122.

⁵⁰ Микола Аркас. Рада. 1909. 15 марта (28 березіля). № 61. С. 1; Доманицький В. Памяти Миколи Аркаса. Рада. 1909. 21 марта (3 квітня). № 66.

УВІЧНЕННЯ Т.Г. ШЕВЧЕНКА В «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСІ» М.М. АРКАСА ТА ЇЇ ПОПУЛЯРНІСТЬ

У тому ж 1908 р. М.М. Аркас видав у світ свою узагальнюючу популярну й україномовну «Історію України-Русі», на підготовку якої пішло кілька років. Свою працю він написав для учнів рідного села Стара Богданівка. У 1906-1908 рр. М.М. Аркас відкрив та утримував там на власний кошт народну чотирирічну школу з українською мовою навчання, де здобували освіту 40 селянських дітей. Потім через доноси місцевого священника школу закрили, а книга залишилася назавжди⁵¹.

Редактором аркасівського видання був досвідчений фахівець В.М. Доманицький, який провів над текстом М.М. Аркаса величезну роботу⁵². Редактурую В.М. Доманицького М.М. Аркас залишився задоволений і передав працю на тиражування у друкарню товариства «Общественная польза». Автор виданої книги отримав багато схвальних і водночас вимогливих листів, які засвідчили, що читачі підкреслювали величезне значення популярної праці для піднесення історичної та національної свідомості народу і, разом з тим, дорікали на недостатній тираж, ставили питання про друге видання⁵³.

У своїй «Історії України-Русі» М.М. Аркас приділив належне місце історичній постаті Т.Г. Шевченка, вказав на його селянське кріпацьке походження, на тяжку сирітську долю, на талант художника та поета, який не тільки здобув власну волю, а став писати вірші, що «мають такий величезний вплив на людей, так вражають своєю щирістю, красою і силою, так ваблять до себе та змушують оглянутись і замислитись кожного над тим, яких ми, справді, батьків та чиї діти?»⁵⁴.

Звернув увагу М.М. Аркас і на громадський бік діяльності Т.Г. Шевченка, наголосивши на його участі в таємному товаристві «Кирило-Мефодіївське братство», що об'єднало свідомих українців. Автор «Історії України-Русі» розкрив особливості ідейних поглядів братчиків, зокрема Т.Г. Шевченка. М.М. Аркас акцентував, що українського поета і художника «покарано найтяжче – оддано його у салдати без строку і заборонено йому писати або малювати...». Творець книги зазначив, що Т.Г. Шевченко «до-віку буде сяяти на Україні, будити свідомість в Українському народі та додавати натхнення й охоти працюючим». Згадав автор ім'я Т.Г. Шевченка і в контексті заснування в 1873 р. «Товариства імені Шевченка» у Львові, яке на початку 1890-х рр. перетворилося на «Наукове товариство»⁵⁵.

«Історія України-Русі» М.М. Аркаса відразу здобула величезну популярність. Посилаючись на В.П. Степаненка, Микола Миколайович писав В.М. Доманицькому 10 лютого 1908 р., що за місяць розійшлося 500 примірників, а це можна порівняти лише з розповсюдженням видання повного «Кобзаря». Це був вже другий значний успіх М.М. Аркаса, який згадував у цьому ж листі, що свого часу над його «Катериною» плакали 1 000 людей, вважаючи, що «українська опера може бути здатна не тільки для комічних сюжетів та горілки й галопа»⁵⁶.

⁵¹ Тригуб О. Аркасівська перлина (сторінки історії села Стара Богданівка)... С. 63.

⁵² Чикаленко Є. Щоденник: у 2 т. Т. 1 (1907-1917). Київ: Темпора, 2004. С. 114.

⁵³ Сарбей В.Г. Микола Аркас і його «Історія України-Русі. Аркас М.М. Історія України-Русі... С. 19-21.

⁵⁴ Аркас М.М. Історія України-Русі / вступ. слово і комент. В.Г. Сарбея. Факс. вид. Київ: Вища шк., 1990. С. 375.

⁵⁵ Сарбей В.Г. Микола Аркас і його «Історія України-Русі. Аркас М.М. Історія України-Русі... С. 375-377, 379, 381.

⁵⁶ «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким... С. 96.

У листі М.М. Аркаса до В.М. Доманицького від 19 квітня 1908 р. йшлося, що весь наклад «Історії України-Русі» продано, а це викликає необхідність другого видання, беручи на увагу, що прибуток з нього має піти на будівництво пам'ятника Т.Г. Шевченку в Києві⁵⁷. У листі до М.М. Аркаса від 8 (21) вересня 1908 р. В.М. Доманицький підтверджував, що за кілька місяців розійшлося 3 000 примірників книги⁵⁸.

Історикиня І.М. Старовойтенко виявила у періодичних виданнях початку 20 ст. 14 рецензій і відгуків на вказану працю, і проаналізувала цей комплекс, який став ознакою широкої публічної дискусії. Майже всі автори позитивно оцінили «Історію України-Русі»⁵⁹. Прикметно, що деякі українські діячі порівнювали за популярністю твір М.М. Аркаса з «Кобзарем» Т.Г. Шевченка. Так, Є.Х. Чикаленко зазначав, що «книжку Вашу (М.М. Аркаса. – *Авт.*) вважаю за найкращу (поки що) після «Кобзаря» і бажав би, щоб вона у кожного українця лежала на столі поруч з Шевченком»⁶⁰. В.О. Біднов помітив, що жодна українська книжка, крім «Кобзаря», не мала такого успіху у читачів, як «Історія України-Русі» М.М. Аркаса⁶¹. Навіть через багато років він підтвердив свою високу оцінку твору, який, на його думку, найбільше сприяв «розвитку національної свідомости серед нашого селянства та робітництва на великій Україні...»⁶².

Однак вельми негативну рецензію з багатьма зауваженнями на працю М.М. Аркаса подав М.С. Грушевський. Але ця критика, хоча і вразила автора та редактора, підштовхнула їх до ідеї вдосконалення книги та її перевидання⁶³. У цілому значний і здебільшого позитивний резонанс популярної україномовної «Історії України-Русі» М.М. Аркаса свідчив про те, що книга досягла своєї мети – пробудила інтерес українства до власної історії, сприяла формуванню українських патріотичних почуттів.

Українська газета «Рада» взялася за популяризацію книги М.М. Аркаса, і в 1908 р. 32 рази публікувала оголошення про продаж цього видання⁶⁴. М.М. Аркас відгукнувся на пропозицію Є.Х. Чикаленка подарувати газеті «Рада» 1 500 примірників дорогого варіанту видання «Історії України-Русі», щоб заохотити передплатників, і влітку 1908 р. редакція отримала від автора обіцяну частину накладу⁶⁵. У листі від 19 вересня 1909 р. Є.Х. Чикаленко писав П.Я. Стебницькому, що з 1 500 подарованих М.М. Аркасом примірників уже розійшлося 600⁶⁶.

В.М. Доманицький підтримав ідею М.М. Аркаса стосовно другого видання, але, зважаючи на критику, зробив висновок, що «треба "Історію" написати наново». При цьому він запропонував своє бачення структурних змін та оновлення переліку

⁵⁷ Ibid. С. 107.

⁵⁸ Ibid. С. 127.

⁵⁹ Див.: Старовойтенко І.М. «Історія України-Русі» М. Аркаса у світлі відгуків та рецензій початку ХХ ст.... С. 104-115.

⁶⁰ «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким... С. 295.

⁶¹ Сарбей В.Г. Микола Аркас і його «Історія України-Русі». Аркас М.М. Історія України-Русі... С. 30.

⁶² Біднов В. Спогади / упоряд. Микола Чабан. Дніпро: ЛІРА, 2023. С. 78.

⁶³ Старовойтенко І.М. «Історія України-Русі» М. Аркаса... С. 112-113.

⁶⁴ Старовойтенко І., Горбач Ю. «Рада» – щоденна українська газета Наддніпрянщини. Показчик змісту (1906-1908 роки). Т. 1. Київ: Темпора, 2021. С. 1084.

⁶⁵ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901-1922 роки / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. стаття: Н. Миронець, І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2008. С. 109, 151.

⁶⁶ Ibid. С. 149.

малюнків. Зокрема, В.М. Доманицький запропонував до художньої розробки такі Шевченківські сюжети: «Шевченко на засланні», «Похорон Шевченка», «Хата Шевченка», «Одно з засідань Кирило-Метод[іївського] Т[овариств]ва»⁶⁷.

ОСТАННЄ ШЕВЧЕНКОВЕ СВЯТО М.М. АРКАСА

22 лютого 1909 р. Миколаївська «Просвіта» спорядила чергове Шевченкове свято, яке відбулось у театрі Шеффера. Захід викликав великий інтерес у містян, адже Миколаїв ще не бачив такого українського вечора. У центрі уваги присутніх перебувала опера «Катерина» М.М. Аркаса, поставлена під доглядом автора до 10-річчя від часу її появи. Публіка вкрила безкінечними оплесками чудову гру провідної актриси Є.П. Зарницької, яка виконала роль Катерини. Добре грали й інші актори, зокрема М.М. Аркас 2-й. Наприкінці вистави споглядачам дуже сподобався апофеоз: перша жива картина – під великим бюстом Т.Г. Шевченка лежить мертва Катерина, а друга – під бюстом Кобзаря сидить Катерина з дитиною. Фіналом свята став виступ великого просвітянського хору під орудою Б.С. Кузнецова (близько 100 осіб), який гарно проспівав «Заповіт», «Б'ють пороги» й ін.⁶⁸

Загалом святковий захід вирізнявся величністю та бучністю, а його успіх був надзвичайний і дав понад 1 000 руб. збору. Проте в ході самого вечора виник конфлікт з місцевою адміністрацією через Шевченків «Заповіт», який проспівали, попри заборону царських чиновників. Відтак начальство висунуло головному організатору М.М. Аркасу ультиматум: або залишити головування Миколаївською «Просвітою», або відставка. Микола Миколайович щиро любив Україну і прийняв рішення без вагань: «Краще подати в одставку, а «Просвіти» не кину!».

Хвилювання в процесі підготовки та під час самого Шевченкового свята, а того року Миколаївська «Просвіта» запланувала на 26 лютого та проведення панахиди в пам'ять Т.Г. Шевченка, особливо вищезазначений конфлікт, наблизили кончину М.М. Аркаса, який раптово помер 13 березня 1909 р.⁶⁹ 21 березня (3 квітня) 1909 р. українська газета «Рада» опублікувала повідомлення В.М. Доманицького «Пам'яті Миколи Аркаса», в якому про Миколу Миколайовича сказано цілком точно: «Щирий, вірний син української нації!»⁷⁰.

За 10 днів до своєї смерті у листі до В.М. Доманицького М.М. Аркас поділився своїми емоційними враженнями про той меморіальний захід. «Пройшло свято, – писав він, – дуже гарно з усіх боків, і матеріально, і морально. Вражіння надзвичайне...». Водночас голова Миколаївської «Просвіти» повідомив, що отримав «надзвичайну нахлобучку від начальства». Приводом стало те, що галерка зали, коли заспівали «Заповіт», загукала: «Встати! Встати!». Причиною стало небачене емоційне піднесення учасників святкового вечора, спричинене чудовим виконанням опери «Катерини», концертного відділу та апофеозу. В цьому і була вся «провина» М.М. Аркаса⁷¹.

⁶⁷ «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким... С. 151, 153.

⁶⁸ Шевченкове свято в Миколаїві. *Рада*. 1909. 4 марта (17 березіля). № 51. С. 4; Микола Аркас. *Рада*. 1909. 15 марта (28 березіля). № 61. С. 1.

⁶⁹ З Херсонщини. Панахида по Т. Шевченкові. *Рада*. 1909. 28 лютого (13 березіля). № 48. С. 3; Доманицький В. Пам'яті Миколи Аркаса. *Рада*. 1909. 21 марта (3 квітня). № 66. С. 1; Недоля П. Спогади про М.М. Аркаса. *Рада*. 1910. 13 марта (28 березіля). № 59. С. 1.

⁷⁰ Доманицький В. Пам'яті Миколи Аркаса. *Рада*. 1909. 21 марта (3 квітня). № 66. С. 1.

⁷¹ Шевченківське свято в Миколаєві. *Рада*. 1909. 19 февраля (4 березіля). № 40. С. 4; Доманицький В. Пам'яті Миколи Аркаса. *Рада*. 1909. 21 марта (3 квітня). № 66. С. 1.

У березні 1912 р. газета «Николаевские отголоски» опублікувала опис словесної сутички М.М. Аркаса з миколаївським градоначальником контр-адміралом В.М. Зацаренним, якому Микола Миколайович підлягав по службі за посадою мирового судді. Свого часу це драматичне зіткнення вже виклав історик В.Г. Сарбей⁷². На жаль, конфлікт надто дорого коштував М.М. Аркасу, який за кілька днів спочив навічно.

ПРОДОВЖЕННЯ ШЕВЧЕНКІВСЬКИХ ТРАДИЦІЙ М.М. АРКАСА

Смерть голови Миколаївської «Просвіти» М.М. Аркаса позначилася на діяльності українського товариства. Так, у 26 лютого 1910 р. просвітяни провели вечірку, яка запам'яталася танцями з гопаком, однак жодного слова не було сказано про Т.Г. Шевченка⁷³. Але незабаром традиція проведення Шевченківських свят зі спектаклями, літературно-музичними концертами, лекціями й іншими заходами у діяльності Миколаївської «Просвіти» відновилася. Так, уже 28 березня 1910 р. у залі на Таврійській вулиці «Просвіта» вперше в Миколаєві поставила драму Т.Г. Шевченка «Назар Стодоля», а хор виконав славнозвісний дивертисмент «Вечорниці» до цієї драми на музику П.І. Ніщинського. 25 квітня 1910 р. миколаївські просвітяни поставили виставу пам'яті М.М. Аркаса з нагоди перших роковин його смерті. До уваги глядачів була виставлена опера «Катерина», яка символізувала водночас пам'ять Т.Г. Шевченка та М.М. Аркаса. В опері брав участь хор «Просвіти», а партію Катерини співала О.М. Шестерікова-Аркас. Шевченківські заходи відбулися 25 березня та 10 липня 1911 р.⁷⁴

Діяльність миколаївських просвітян мала певний вплив на різні верстви населення – від селян до на міського самоврядування міста. Так, у 1910 р. за прикладом Миколаївської «Просвіти» селяни Возсіятська теж створили Товариство «Просвіта» імені Т.Г. Шевченка, яке налічувало близько 300 осіб⁷⁵. У 1911 р. міська дума Миколаєва в пам'ять 50-х роковин з дня смерті Кобзаря ухвалила відкрити початкову міську школу імені Т.Г. Шевченка. 26 лютого 1911 р. місцева «Трудовая газета» вмістила на своїх шпальтах два вірші та дві великі статті, присвячені 50-річчю з дня смерті великого українського поета⁷⁶.

10 березня 1912 р. Миколаївська «Просвіта» організувала святкування пам'яті Т.Г. Шевченка з нагоди 51-ої річниці з дня його смерті. На початку вечора Ю.Т. Литвин прочитав реферат «Життя та праця Т.Г. Шевченка». Далі глядачі побачили драматичний твір М.Л. Кропивницького «Невольник» за мотивами поеми Т.Г. Шевченка. Пам'ятне видовище представляв апофеоз: у глибині сцени стояло погруддя Т.Г. Шевченка, оточене квітками та декоративними деревами, позаду виділялися дві постаті – уявна Україна і гетьман, які вінчали поета лавровим вінком; з боку – Катерина з дитиною; спереду сидів хлопчик і поводар; праворуч – хори «Просвіти», які виконували під орудою Ол. Зими «Заповіт» і «Кантату». Шевченківський «Заповіт» присутні слухали стоячи⁷⁷.

⁷² Сарбей В.Г. Микола Аркас і його «Історія України-Русі... С. 27.

⁷³ У Миколаївській «Просвіті». *Рада*. 1910. 2 марта (15 березня). № 49. С. 3.

⁷⁴ З життя «Просвіт». Миколаївська «Просвіта». *Рада*. 1910. 22 апріля (5 травня). С. 3; *Марцінковський І.* Зі словом Тараса Шевченка понад століття... С. 3.

⁷⁵ *Марцінковський І.* Зі словом Тараса Шевченка понад століття... С. 3.

⁷⁶ Шевченківське свято. Миколаїв. *Рада*. 1911. 28 февраля (14 березня). № 48. С. 4.

⁷⁷ Пам'яті Т.Г. Шевченка. *Рада*. 1912. 16 марта (29 березня). № 63. С. 3.

3 березня 1913 р. в Старокупецькій церкві у Миколаєві відбулася панахида по Т.Г. Шевченку. На заході гарно співав просвітянський хор і хор української трупи Б. Оршанова та В. Данченко. Панахида викликала великий інтерес у містян⁷⁸.

У Миколаєві зорганізувався гурток аматорів-українців. Досить часто у місті впоряджались українські вистави, гулянки тощо. 25 травня (7 червня) 1913 р. українська газета «Рада» сповістила читачів, що незабаром відбудеться українська гулянка «Липневий вечір». Частину прибутку від неї упорядники спрямували на пам'ятник Т.Г. Шевченку в Києві⁷⁹.

Імперський режим чинив всілякі перепони прилюдному вшануванню пам'яті українського геніального поета. Але, незважаючи на негативну позицію влади, в 1911 р. – до 50-річчя смерті та в 1914 р. – на відзначення 100-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка, «Николаевская газета» опублікувала статті І. Гаврилюка, Ю. Маковського та Н. і вперше надрукувала портрет поета⁸⁰.

Однак на привселюдне святкування Шевченківських роковин місцева адміністрація наклала табу. Це особливо виявилось напередодні відзначення 100-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка. Газета «Рада» точно назвала це святкування в Миколаєві «німим ювілеєм». Проте місцева громадськість робила спроби організувати Шевченківське свято. Так, українське громадянство Миколаєва подало міському голові заяву з метою вшанувати пам'ять Т.Г. Шевченка та прохало Миколаївську міську думу взяти на себе ініціативу утворення відповідного осібного комітету. Цей лист підписало близько 600 осіб різного стану. Але градоначальник Миколаєва не знайшов «законних підстав» внести цю пропозицію на розгляд міської думи. На цьому справа й зупинилась⁸¹.

Спроби влаштувати ювілейне Шевченківське свято робила і Миколаївська «Просвіта». Просвітяни склали програму святкування та передали на розгляд градоначальника, але той повернув для перекладу на російську мову всього зазначеного в програмі, у тому числі й рефератів. Місцеве духовенство згодилось було управити панахиду по Кобзарю, але тільки в церкві. Але незабаром надійшов лист від настоятеля міського собору, що архієпископ Херсонський і Одеський Назарій заборонив служити панахиду. На це просвітяни направили телеграму з проханням служити панахиду в храмі, на яку 28 лютого 1914 р. надійшла відповідь від архієпископа, де, зокрема, йшлося: «У себе на квартирі можете запросити служити панахиду»⁸². Однак Миколаївська «Просвіта» все ж таки не припиняла зусиль вшанувати ювілей Т.Г. Шевченка та клопоталася про улаштування ювілейного зібрання у міській думі. Втім імперська влада зробила все, щоб Шевченків ювілей у Миколаєві залишився «німим»⁸³.

ВИСНОВКИ

Збереження історичної пам'яті про Т.Г. Шевченка – провісника вільної України та символу української нації – стало важливим змістом життя та діяльності М.М. Аркаса. Зародження його інтересу до постаті Кобзаря відбувалося за

⁷⁸ Шевченкові роковини. У Миколаєві. *Рада*. 1913. 6 марта (19 березня). № 54. С. 3.

⁷⁹ Українські вистави. *Рада*. 1913. 25 мая (7 червня). № 119. С. 3.

⁸⁰ *Марцінковський І.* Зі словом Тараса Шевченка понад століття... С. 3.

⁸¹ Дописи (Од власних кореспондентів). Миколаїв. Німий ювілей. *Рада*. 1914. 11 марта (23 березня). № 57. С. 4.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*.

несприятливих історичних умов панування імперського режиму і за світоглядного впливу українського народолюбства. Увічнення образу Т.Г. Шевченка в історичній пам'яті являло собою у діяльності М.М. Аркаса органічний триєдиний процес і втілювалося в життя модусами українського національного культурництва. Це творення національної опери «Катерина» на слова поеми Т.Г. Шевченка; вписування імені непересічного Кобзаря в український історичний популярний наратив, яким стала «Історія України-Русі»; організація вшанування Шевченківських роковин силами українських гуртків і Миколаївської «Просвіти». У просвітянських заходах популяризувалися українські літературні, музичні та театральні надбання, пов'язані з іменем Т.Г. Шевченка.

Зазначені українські національно-культурницькі заходи, ключову роль в організації яких у 1902-1909 рр. відігравав М.М. Аркас, формували у свідомості миколаївських городян почуття національної гідності, консолідували українство та впливали на різні верстви населення – від селян до міського самоврядування. Збори коштів на будівництво пам'ятника Т.Г. Шевченку в Києві теж стали способом меморіалізації пам'яті Кобзаря. Свою моральну, духовно-емоційну роль відігравали і такі меморіальні заходи, як панахиди в пам'ять Т.Г. Шевченку. Місцеві чиновники імперського режиму та представники православного духовенства чинили спротив увічненню історичної пам'яті про Т.Г. Шевченка. Протистояння місцевій владі коштувало М.М. Аркасу життя. Однак традиції з вшанування пам'яті Кобзаря, закладені ним у Миколаєві, мали продовження в діях місцевого свідомого українства. Прикметними стали спроби миколаївських просвітян подолати імперські заборони стосовно вшанування імені Т.Г. Шевченка у 1911 і 1914 рр., коли прогресивна громадськість відзначала 50-річчя смерті та 100-річчя від дня народження Великого Тараса. Відтак інтелектуальна меморіалізація історичної пам'яті про Т.Г. Шевченка стала ознакою утвердження національного образу мислення, ціннісних поглядів, ідеалів, орієнтацій, традицій свідомого українства, його необоротного ментального розриву з «єдиним російським світом».

REFERENCES

- Arkas, M.M.** (1990). *History of Ukraine-Rus'*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Berezovska, T.V.** (2005). *Historical portrait of the Arkas family*. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Berezovska, T.** (2013). Mykola Arkas in the dimension between professionalism and patriotism. *Kraieznavstvo, 1* (82), 55-60 [in Ukrainian].
- Bidnov, V.** (2023). *Memories*. Dnipro: LIRA [in Ukrainian].
- Boriak, G. (Ed.)**. (2013). *Ukrainian identity and the language issue in the Russian Empire: an attempt at State regulation (1847-1914)*. Collection documents and materials. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Brekhunenko, V.** (2017). *War for consciousness. Russian myths about Ukraine and its past*. Kyiv [in Ukrainian].
- Bundiuchenko, T.V. & Shkvarets, V.P.** (2012). *Mykola Mykolayovych Arkas. We respect memory of a patriot of Ukraine*. Mykolaiv: Ilion [in Ukrainian].
- Chebotaieva, O.** (2018). M.M. Arkas: aspects of cultural identification. *Kraieznavstvo, 1*, 102-108 [in Ukrainian].
- Chornyi, S.** (2001). *National composition of the population of Ukraine in the 20th century*. Handbook. Kyiv: DNVP 'Kartohrafiia' [in Ukrainian].
- Chykalenko, E.** (2004). *Diary: in 2 vols*. Vol. 1 (1907-1917). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Domanytskyi, V.** (1909, March 21/April 3). In memory of Mykola Arkas. *Rada, 66*, 1 [in Ukrainian].
- Doroshenko, D.** (2007). *My memories of the ancient past (1901-1914)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Karaulina, O. & Pokul, H.** (2012). M. Arkas in Ukrainian historiography. Proceedings of the Conference: 'Arkasivski chyntania' (27-28 kvitnia 2012 r.). Mykolaiv: MNU imeni V.O. Sukhomlynskohoho, 16-18 [in Ukrainian].

- Kovaliiov, I. (Comp.), etc.** (2015). *Taras Shevchenko and tsarist censorship. Collection of documents*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Kravets, T.V.** (2009). Content and main ideas of 'History of Ukraine-Russia' by M.M. Arkas. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnogo universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Seriya: Istorychni nauky*, 28, 172-182 [in Ukrainian].
- Lukiniuk, M.** (2012). *Caution: myths!: an attempt at a systematic approach to coverage of falsifications of the history of Ukraine*. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian].
- Liashchuk, Yu.A. & Shkvarets, V.P.** (2012). *Historiography of Mykola Mykolayovych Arkas in the context of the biography of creativity and activity*. Mykolaiv: Ilion [in Ukrainian].
- Martsinkovskiy, I.** (2013, January 1-9). With the words of Taras Shevchenko for more than a century. *Slovo Prosvity*, 1 (690), 3. Retrieved from <http://slovoprosvity.org/2013/01/03/zi-slovom-tarasa-shevchenka-ponad-stoli/> [in Ukrainian].
- Myronets, N., Starovoitenko, I. & Stepchenko, O. (Comp.)**. (2008). *E. Chykalenko and P. Stebnytskyi. Correspondence. 1901-1922*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Nedolia, P.** (1908, March 7). In the Mykolaiv enlightenment (Letter from Mykolaiv). *Ridnyi krai*, 9, 14 [in Ukrainian].
- Nedolia, P.** (1908, April 20). Mykolaiv. *Ridnyi krai*, 15, 15 [in Ukrainian].
- Nedolia, P.** (1910, March 13/March 26). Memories of M.M. Arkas. *Rada*, 59, 1 [in Ukrainian].
- Repan, O. (Ed.)**. (2020). *Essays on the history of the development of Southern Ukraine in the 15th-18th centuries*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- Sarbei, V.H.** (1990). Mykola Arkas and his "History of Ukraine-Rus". In **Arkas, M.M.** *Istoriia Ukrainy-Rusi*. Kyiv: Vyshcha shkola, 3-43 [in Ukrainian].
- Sarbei, V.H.** (1990). M.M. Arkas and his "History of Ukraine-Rus". *Ukrainian historical journal*, 7, 100-113 [in Ukrainian].
- Starovoitenko, I. (Comp.)**. (2009). "History of Ukraine-Rus" in the correspondence of Mykola Arkas with *Vasyl Domanytskyi. 1906-1909*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Starovoitenko, I.** (2009). "History of Ukraine-Rus" by M. Arkas in the light of reviews and reviews of the beginning of the 20th century. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1 (484), 102-116 [in Ukrainian].
- Starovoitenko, I. & Horbach, Yu.** (2021). "Rada" is a daily Ukrainian newspaper of the Dnipro region. *Table of contents (1906-1908)*. Vol. 1. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Shandra, V.S.** (2003). *General governorships in Ukraine: 19th - early 20th centuries*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Sharata, N.** (2012). Content and features of Mykolaiv 'Prosvita' under the direction of M.M. Arkas. Proceedings of the Conference: 'Arkasivski chytania' (27-28 kvitnia 2012 r.). Mykolaiv: MNU imeni V.O. Sukhomlynskoho, 29-32 [in Ukrainian].
- Shkvarets, V.P.** (2002). *Mykola Mykolayovych Arkas: Life. Art. Activity*. Mykolaiv-Odesa [in Ukrainian].
- Trygub, O.** (2013). Arkas' pearl (pages of the history of Stara Bohdanivka village). *Kraieznavstvo*, 1 (82), 61-68 [in Ukrainian].
- Turchenko, H. & Turchenko, F.** (2014). 'Novorossiya' project: 1764-2014. Anniversary on blood. Zaporizhzhia: ZNU [in Ukrainian].
- Ulianovskiy, V.** (1995). The Ukrainian idea of Mykola Arkas: preliminary notes from epistology. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 2, 111-129 [in Ukrainian].
- Yakymenko, S.I. & Sharata, N.H.** (2014). *Pedagogical views and public educational activity of M. Arkas*. Kyiv: Vydavnychi Dim «Slovo» [in Ukrainian].
- Yaremenko, L.P. (Comp.)**. (2004). *A Greek with a Ukrainian soul. Mykola Arkas is a historian, composer, poet, and enlightener. Biobibliographer. sketch*. Kyiv. Retrieved from <http://biography.nbuv.gov.ua/data/data/bibliogr/1655.pdf> [in Ukrainian].
- Yegunova-Shcherbyna, S.** (1928). Odesa community of the late 1870s. Memories. In *Over a hundred years: Materials from the public and literary life of Ukraine in the 19th and early 20th centuries*. Vol. 2. Kyiv: Derzhavne vudavnytstvo Ukrainy [in Ukrainian].
- Zhadko, V.O.** (2008). *Mykola Arkas: Kateryna: opera: text and piano, reviews, correspondence*. Kyiv: SPD Zhadko V.O. [in Ukrainian].
- Zhadko, V.O.** (2009). Immortality illuminated by the Bethlehem star of Christmas: Taras Shevchenko and Mykola Arkas. *Pamiat stolit, 1-2 (77)*, 112-129 [in Ukrainian].
- Zhadko, V.O.** (2010). The Mark Kropyvnytskyi influence to Mykola Arkas' dramatic work: the birth of the opera 'Kateryna'. *Gileya*, 32, 31-39 [in Ukrainian].